

Ethiek en marxisme. De visie van Fidel Castro

Katrien Demuyne en Marc Vandepitte

Uittreksels uit *De Factor Fidel*, Garant 2008, 163 p.

*'De ethiek als handelwijze is essentieel en een rijkdom die grenzeloos is. Het is de machtigste kracht waarover men kan beschikken.'*¹

4.1. De marxistische traditie

*'Het communisme schaft de eeuwige waarheden af, het schaft de godsdienst en de moraal af in plaats van er een nieuwe vorm aan te geven.'*²

Marx en Engels

Geen sociale theorie is zo waardegeladen als die van Marx en Engels. Hun geschriften zijn één aanklacht tegen onrecht en uitbuiting. Heel hun leven stond in dienst van één groot ideaal: de ontvoogding van de arbeiders, het einde van de uitbuiting en de vrijheid voor iedereen. Maar omwille van historische en wellicht ook filosofische³ redenen kwam de ethische of utopische dimensie niet expliciet voor in hun geschriften. De belangrijkste reden daarvoor was dat ze hun ideeën ontwikkelden in polemiek met de utopische socialistische stromingen van hun tijd beschreven. Het wetenschappelijk socialisme van Marx en Engels baseert zich op empirische feiten en historische wetmatigheden terwijl de utopische socialistische vertrokken van eeuwige waarden of wensdromen. Volgens Marx en Engels worden klassen of bevolkingsgroepen in de eerste plaats gedreven door klassenbelangen en niet door waarden of overtuigingen. Subjectieve strevingen of intenties spelen bij hen een ondergeschikte en onbelangrijke rol. Een nobel kapitalist die zijn arbeiders bijvoorbeeld een eerlijk en dus hoger loon zou willen uitbetalen, kan dit

niet. De concurrentie verbiedt dat, hij zit gevangen in een economisch keurslijf.⁴

Voor Marx en Engels komt het streven naar het socialisme niet voort uit een soort rechtvaardigheidsgevoel of de hang naar een ideale wereld. De wereld verandert niet door ideeën of een ideaal.⁵ Het streven naar socialisme is het gevolg van de emancipatiestrijd van de arbeidersbeweging, die zelf uitgelokt wordt door de onverzoenlijke tegenstelling tussen de burgerij en het proletariaat. Het is doorheen die emancipatiestrijd dat de arbeidersbeweging zich bewust wordt van zijn vooraanstaande rol in de geschiedenis. Het socialisme is ook geen verre onbereikbare droom, een utopie of een ideaal, maar de uitkomst van de loop van de geschiedenis.

De architecten van het marxisme ontwikkelden geen ethiek; hun theorie gaat niet over goed en kwaad, maar over wat in de geschiedenis te gebeuren staat.⁶ Voor bevrijding uit onrecht of het bereiken van een betere wereld zijn idealen niet alleen onvoldoende, ze zijn niet zelden misleidend. Waarden en idealen zijn de weerspiegeling van de heersende krachtsverhoudingen en creëren een vals bewustzijn, ze leiden – binnen het kapitalisme – tot aanvaarding en onderdanigheid bij de onderdrukten. In het *Communistisch Manifest* staat bijvoorbeeld: 'De wetten, de moraal, de godsdienst zijn voor hem [de proletariër, nvda] even zoveel burgerlijke vooroordelen, waarachter zich even zoveel burgerlijke belangen verschuilen.'⁷ In *Anti-Dühring* schrijft Engels: 'Elke moraaltheorie is het product van de economische situatie van de maatschappij van haar tijd. Net zoals de maatschappij tot nog toe geëvolueerd is binnen klassentegenstellingen, zo is ook de moraal steeds een klassenmoraal geweest.'⁸

Daarom vermijden Marx en Engels elke expliciete verwijzing naar ethiek in hun teksten. Zo bijvoorbeeld meldt Marx in een brief aan Engels dat hij een tekst had geschreven in opdracht van de Internationale. Hij merkt daarbij het volgende op: 'Ik was verplicht om in het voorwoord van de statuten twee zinnen te zetten over "rechten en plichten" en idem over "waarheid, moraliteit en rechtvaardigheid". Maar deze werden zo geformuleerd dat ze geen kwaad kunnen.'⁹ Marx en Engels vermijden niet alleen ethische formuleringen, ze binden ook de strijd aan tegen de moraal en de eeuwige waarden. In het Communistische Manifest verwoorden ze een aanklacht die tegen de communisten gericht is: "Bovendien zijn er eeuwige waarheden, zoals vrijheid, gerechtigheid, enz., die gemeenschappelijk zijn in alle maatschappelijke situaties. Maar het communisme schaft de eeuwige waarheden af, het schaft de godsdienst en de moraal af in plaats van er een nieuwe vorm aan te geven." Ze weerleggen deze aanklacht niet, integendeel, het marxisme breekt precies met die voorbijgestreefde ideeën: 'De communistische revolutie is de meest radicale breuk met de traditionele eigendomsverhoudingen. Het wekt dus geen verbazing dat in de loop van haar ontwikkeling het radicaalst gebroken wordt met de traditionele ideeën.'¹⁰ Volgens Engels kan je een ethiek pas uitwerken nadat het kapitalisme overwonnen is.¹¹ Het utopisch socialisme is in de ogen van Marx en Engels niet alleen gedoemd om te mislukken, het leidt de arbeiders af van hun historische taak op dat moment: het voeren van de klassenstrijd. Bevrijding komt enkel voort door de 'gang van de geschiedenis' te respecteren, d.w.z. de maatschappelijke tegenstellingen te onderkennen en te verheven, en te weten welke historische klassen daarin de hoofdrol moeten spelen.

Het gevolg was dat in het klassieke marxisme de utopische dimensie verbannen werd en dat de ethiek een ondergeschikte plaats kreeg. Historische gebeurtenissen na Marx en Engels maakten de verhouding tot de ethische dimensie niet gemakkelijker. Binnen de socialistische familie brak een belangrijke stroming met een aantal centrale stellingen. De beoogde revolutie werd vervangen door geleidelijke hervormingen via parlementaire weg en de klassenstrijd was niet langer de motor van de geschiedenis. In plaats van te steunen op klassenbelangen zweerde men bij morele overtuigingen om de arbeiders te mobiliseren. Deze stroming wordt omschreven als ethisch socialisme of waardensocialisme. In feite gebruikten ze, misbruikten ze in de ogen van de marxisten, ethiek om de klassenstrijd af te zweren. Voor marxisten was het een bevestiging van hun achterdocht tegen ethiek. Voor Lenin bestond er wel zoiets als moraal, meer bepaald een *communistiche moraal*,¹² maar die was volledig ondergeschikt aan de klassenstrijd: 'We zeggen dat onze ethiek volledig ondergeschikt is aan de belangen van de klassenstrijd van het proletariaat. Onze moraliteit heeft als vertrekpunt de belangen van de klassenstrijd van het proletariaat. ... Communistische ethiek is datgene dat de strijd dient en de werkende bevolking verenigt tegen alle uitbuiting, tegen alle privé-eigendom. ... Voor een communist is de hele ethiek samen te vatten in deze samenhangende wetenschap en in de bewuste massastrijd tegen de uitbuiters.'¹³ Ook bij hem was er geen uitgewerkte en expliciete ethische theorie. In de leninistische traditie werd ethiek hoofdzakelijk teruggebracht tot revolutionaire moraal en discipline, meer bepaald tot gedragsregels en attitudes die neerkomen op een onvoorwaardelijke inzet voor de revolutie en de partij.¹⁴ De index van het wijdverspreide standaardwerk over marxisme-leninisme van de Academie der Wetenschappen van de Sovjetunie telt meer dan 1300 woorden. Woorden als ethiek, moraal, waarden, waardigheid of rechtvaardigheid staan er niet tussen.¹⁵ Een verdere complicatie voor de ethische en utopische dimensie was de scientistische wereldopvatting. Die won binnen het marxisme gaandeweg meer terrein, o.a. door de Rus Plechanov.¹⁶ Scientisme is een theorie die ervan uitgaat dat wetenschappelijke kennis toelaat om de onwetendheid

in alle domeinen ongedaan te maken. Het komt er op aan de principes van de natuurwetenschappen toe te passen op alle levensterreinen tot en met de filosofie, de religie, de sociale wetenschappen en de politiek. In die wereldopvatting is helemaal geen plaats meer voor moraliteit, ethiek of utopieën, tenzij als te verwerpen vals bewustzijn.¹⁷ Tot zover de marxistische traditie.¹⁸

4.2. De rol van ethiek in de Cubaanse revolutie

*'Van waarden leven we,
op waarden steunen we,
voor waarden vechten we
en zullen we blijven vechten.'*¹⁹

Fidel ontwikkelde zijn ideeën in een heel andere context en vanuit een heel andere traditie. Hij ziet ethiek niet als rem maar juist als basis en voedingsbodem van zijn politieke overtuigingen, de bron van zijn radicaal engagement. In een terugblik op zijn eerste stappen in de politiek zegt hij daarover het volgende: "Als je ethische waarden, rebelse strijdlust, afkeer voor onrecht – een hele reeks dingen die je begint te appreciëren en die andere mensen niet waarderen –, zin voor persoonlijke waardigheid, eer en plichtsgevoel, allemaal met elkaar combineert, dan heb je naar mijn mening de elementaire basis die er voor kan zorgen dat een mens later een politiek bewustzijn ontwikkelt."²⁰ Als tweeëntwintigjarige student was hij toevallig aanwezig bij een spontane volksopstand in Bogota, Colombia. De hele on-

derneming was zo goed als waanzin, maar zijn idealisme en zijn morele overtuiging wogen zwaarder door dan andere overwegingen. Hij vond het gewoon zijn plicht om aan te sluiten bij de opstand omdat hij naar eigen zeggen 'consequent handelde, vanuit principes, met een correcte moraal, met waardigheid, eer, discipline en groot altruïsme'.²¹

Net zoals veel Cubanen was de jonge Fidel gedegouteerd van de politieke elite van zijn land. Die miste elke vorm van moraliteit. Politiek stond gelijk met 'de consecratie van het opportunisme van mensen met middelen en geld' terwijl de revolutie perspectieven opende 'op echte verdienste aan hen die eerlijke waarden en idealen hebben, aan hen die de borst ontbloten en de banier in de hand nemen'.²² Voor Fidel is moraal de grondslag van alles. Men beseft niet 'hoeveel belang het navolgen van een ethiek en een waardige gedragslijn heeft'.²³ Het is het fundament van de samenleving, de ziel van de revolutie, 'elke revolutionaire gedachte begint met een beetje ethiek'.²⁴ Ethiek is de sleutel voor succes, het is 'de belangrijkste kracht waarover men kan beschikken',²⁵ de overwinning in de oorlog 'hangt af van een minimum aan wapens en een maximum aan moraal'.²⁶ Ethiek is ook de essentie van goed leiderschap, 'een leider heeft geen behoefte aan titels, maar nood aan morele autoriteit, aan morele kracht'.²⁷ We zagen reeds dat Martí op dit vlak een belangrijke inspiratiebron was: 'als we een ethiek hebben, dan zeg ik u dat de ethiek fundamenteel via Martí tot ons is gekomen'.²⁸ En dat geldt ook voor Che. "Als communistisch revolutionair, écht communistisch, had hij [Che] een oneindig vertrouwen in morele waarden, een oneindig geloof in het bewustzijn van de mens. En ik moet zeggen dat het voor hem heel duidelijk was dat de morele invloed de fundamentele hefboom was voor het communisme in de menselijke samenleving."²⁹ De ethiek en de waarden komen er niet vanzelf, ze moeten aangereikt en aangeleerd worden. Er kan geen socialistische maatschappij komen 'zonder dat bepaalde ideeën onverzettelijke ethische principes worden van elke burger'.³⁰ Vandaar de grote nadruk op onderwijs, vorming en cultuur. Kinderen komen op de wereld met natuurlijke impulsen die 'vaak tegenstrijdig zijn aan waarden zoals solidariteit, edelmoedigheid, moed en broederlijkheid'. Opvoeden komt daarom voor een groot

deel neer op het 'verspreiden van waarden en het ontwikkelen van gevoelens die vaak haaks staan op die natuurlijke en spontane impulsen'.³¹ Er moet, om het met de woorden van Che te zeggen, een 'nieuwe mens' gecreëerd worden.³²

Fidel vat ethiek op in brede zin. Het gaat niet zozeer over opgelegde regels, geboden of verboden, maar over een geheel van opvattingen, attitudes, waarden en deugden die leiden tot de bevrijding van de onderdrukten, tot een betere samenleving. Zijn speeches en geschriften staan bol van ethische aanmaningen. Bij wijze van voorbeeld geven we een uittreksel uit een uiteenzetting die hij gaf in de Lionsclub, direct na de overwinning. "We zijn vol van goede wil, dat is tenminste al iets. Goeie wil betekent eerlijk zijn en niet stelen, goeie wil betekent niet wispelturig zijn, niet ijdel, niet koppig. ... Naast goeie wil heb je grote bescheidenheid nodig. ... Je moet kunnen vechten voor een roeping, een droom zonder gelijk welke beloning te verwachten, noch een morele, noch een materiële."³³ Het lijstje van zijn favoriete waarden en attitudes is lang. We geven enkele van de meest voorkomende: rechtvaardigheid, gelijkheid, altruïsme, respect voor elk mensenleven, zorg voor de medemens, uitbannen van haat, beleefdheid, eerlijkheid, integriteit, bescheidenheid, edelmoe-digheid, zelfstandig denken, toegeven en rechtzeten van fouten, eer, persoonlijke waardigheid, doorzettingsvermogen, beginselvastheid, standvastigheid, discipline, onverzettelikheden, bereidwilligheid, op-offeringsgezindheid, stoutmoedigheid, heldhaftigheid. Ze betreffen zowel de persoonlijke als de collectieve en zelfs diplomatieke sfeer. Volgens Fidel worden volkeren gedreven door waarden en principes en zijn ze een belangrijke stuwkracht voor de bevrijding en emancipatie. Voor idealen zijn mensen bereid hun leven te geven. Che heeft het over 'morele projectielen die zo'n verwoestende efficiëntie hebben dat ze het belangrijkste element worden in de beoordeling van Cuba'.³⁴ Rotsvaste overtuigingen zijn het machtigste wapen in de handen van de onderdrukte volkeren, het doet de rangen sluiten en maakt ze zo goed als onoverwinnelijk. "Lach maar als je wil, maar principes zijn op de lange duur machtiger dan kanonnen. Van principes voeden en vormen zich de volkeren. Van principes leven ze in de strijd, voor principes sterven ze."³⁵

"Juiste ideeën hebben meer macht dan alle reactionaire krachten samen. ... Er

bestaat geen machtiger wapen dan een diepe overtuiging en een klaar idee van wat gedaan moet worden. Met dit type wapens – die geen grote sommen geld veronderstellen, maar enkel de kunst om juiste ideeën en waarden voort te brengen en ze te verspreiden – zal ons volk steeds meer bewapend worden. De wereld zal veroverd worden door ideeën en niet door het geweld, wiens macht om de mensheid te domineren en te onderwerpen steeds kleiner zal worden."³⁶ Een revolutionair moet dromen, moet idealen koesteren, zelfs al zijn die niet volledig haalbaar. Don

.....
**Don Quichote is voor Marx de
karikatuur van het utopisch socialisme,
het prototype van de tot mislukken
gedoemde naïeve idealist. Hij gebruikt
de held van de Cervantes als een
scheldnaam voor zijn ideologische
tegenstrevers. Uitgerekend deze
schertsfiguur is Fidels grote held,
evenals die van Che**
.....

Quichote is voor Marx de karikatuur van het utopisch socialisme, het prototype van de tot mislukken gedoemde naïeve idealist. Hij gebruikt de held van de Cervantes als een scheldnaam voor zijn ideologische tegenstrevers.³⁷ Uitgerekend deze schertsfiguur is Fidels grote held, evenals die van Che.³⁸ De roman over Don Quichote was het eerste boek in Cuba dat op miljoenen exemplaren gedrukt en verspreid werd na de overwinning.³⁹ Op het eiland vind je overal standbeelden van deze blinde edelman die het opneemt tegen windmolens. We zijn hier ver verwijderd van de antihouding tegenover ethiek en utopieën in het marxisme. "Martí zei dat de dromen van de idealist van vandaag de wetten van morgen zijn. Tegen ons zei men ook dat we dromers waren toen we de strijd tegen Batista begonnen, maar vandaag maken we de revolutionaire wetten van de republiek. Meer nog: hoewel de doelen misschien niet bereikt worden, is erover dromen en ze ambiëren op zich reeds de éérste stap tot hun realisatie. Als we dat zo hoge doel niet bereiken, maar slechts de helft ervan, is dat al veel. Je moet het hoogste nastreven om zoveel mogelijk te bereiken."⁴⁰

Keert Fidel terug naar het *utopisch* of *ethisch* socialisme? Nee, omdat 'zijn' ethiek

klassengebonden is en in functie staat van een revolutionair project. Hij ziet moraal niet als een vals bewustzijn dat de status-quo instandhoudt, maar integendeel als een onvervangbare kracht tot verandering. Die *strijdmoraal* wordt gevoed door de strijdervaringen van de voorvaders. Het was José Martí die hem dat inzicht bijbracht. In de ogen van Fidel doet links er niet verstandig aan om de ethische kracht niet te gebruiken. Het recupereren van de ethische dimensie en het humanisme is wellicht zijn belangrijkste bijdrage aan het marxisme-leninisme. "Het volk schaamde zich diep, maar de corruptie, ondeugd en politiekertij in de neokoloniale republiek waren niet in staat om het zaad te doen verdwijnen van heldendeugd, vrijheids- en vaderlandsliefde. Die waren voortgekomen uit de onafhankelijkheidsstrijd in Yara, Jimaguayú, Baraguá, Baire, Dos Ríos, Punta Brava en gekweekt door Martí's onafplatende prediking en eeuwige inspiratie van menselijke waardigheid. Het zou voor marxistisch-leninistische revolutionairen onverstandig geweest zijn om de waarde en kracht van deze morele factoren van onze nationale identiteit te negeren."⁴¹
(...)

4.5. Ethiek als troef

*'Waarom hebben wij de oorlog gewonnen? Omdat we een humanitaire politiek voerden.'*⁴²

De revolutionaire leiding heeft sinds '59 nooit hardhandig opgetreden tegen testeten of dissidenten. De politieke eenheid na de overwinning werd niet bereikt door een verbod van partijen of uitschakeling van personen, maar door overtuigingswerk en geduldig zoeken naar consensus. Er is de laatste vijftig jaar geen enkel geval van verdwijning, foltering of politieke moord, een unicum in het continent. Tussen 1996 en 2006 werden in Latijns-Amerika 192 journalisten vermoord, geen enkele daarvan in Cuba. In Europa, de bakermat van de democratie, werden er in die periode 25 persmensen om het leven gebracht.⁴³ Rellen in Cuba zijn uiterst zeldzaam. De economische crisis na de val van de SU bereikte een hoogtepunt in augustus '94. Aangestookt door radio-uitzendingen vanuit Miami braken in enkele straten van Havanna rellen uit. De ongeregelheden werden niet gecounterd door het repressieapparaat maar door de mobilisatie van duizenden arbeiders met aan het hoofd Fidel. Hij ging persoon-

lijk met de relschoppers spreken, nadat hij richtlijnen had gegeven aan de politie om ze vriendelijk te behandelen.⁴⁴ María Shriver, NBC journalist, vat het goed samen: "In Cuba hebben ordediensten nooit een betoging uiteengedreven. Dagelijks gebeurt dat in de VS, Engeland, Spanje, Frankrijk, Italië, West-Duitsland. Daar worden arbeiders in staking, pacifisten en betogers onderdrukt. Nooit in dertig jaar werd er traangas gebruikt tegen het volk, nooit in dertig jaar werd er één schot gelost tegen het volk, geen enkele slag, rubberkogel of politiehond. Toch zien we dat dagelijks in de VS, Engeland, Spanje, Frankrijk, Italië, West-Duitsland."⁴⁵

De ethische prioriteit vertaalt zich niet in een *tevel* aan scrupules, in een softe opstelling die leiders als Arbenz (Guatemala), Lumumba (Congo), Nkrumah (Ghana), Sukarno (Indonesië), Salvador Allende (Chili), de Sandinisten (Nicaragua in de jaren negentig), en Arisitide (Haïti) de das hebben omgedaan.⁴⁶ Het is in de moeilijkste momenten dat hoge ethiek en een sterke moraal van tel zijn: 'Hoe moeilijker de omstandigheden zijn, des te hoger moet ons moreel peil zijn, des te hoger onze spirit en des te sterker onze vastberadenheid!'⁴⁷ Kardinale deugden van de revolutie zijn onverzettelijkheid en de bereidheid om tot het einde toe te vechten: 'Patria o muerte' (het Vaderland of de dood). Fidel laat er in elk geval geen twijfel over bestaan, 'er zijn twee types communisten: zij die makkelijk gedood kunnen worden en wij communisten die ons niet zomaar laten afmaken!'⁴⁸

Moraliteit is geen zwakte, integendeel, het is precies de sterk ethische opstelling die een grote troef is gebleken in de overwinnings- en overlevingskansen van de revolutie. De zorgzame behandeling van de gevangenen en het keurig gedrag van de guerrilleros staken schril af tegen de brutaliteiten van het Batistaleger. Dat was een belangrijke reden waarom de barbudos de steun kregen van brede lagen van de bevolking. In het interview met Thomas Borge stelt Fidel het zo: "Waarom hebben wij de oorlog gewonnen? Omdat we een humanitaire politiek voerden. Daarmee hebben we de mensen voor ons gewonnen. Dat zou misschien zelfs idealistisch kunnen overkomen, want in de oorlog en op momenten van gevaar zijn er steeds redenen om wreedheden te begaan."⁴⁹ Dat is de reden waarom de re-

volutie standhoudt tegen de langsturende blokkade uit de wereldgeschiedenis. Toen de SU zijn economische relaties met Cuba abrupt opzegde en de VS hun blokkade verscherpten, kende het land een nooit geziene economische crisis. Een depressie van een dergelijke omvang wordt bijna steeds vergezeld van een sociaal-politieke crisis. Er zijn weinig landen die in de afgelopen vijftig jaar een vergelijkbare crisis hebben meegemaakt. Algerije is zo een land, zij het dat de toestand op het einde van de jaren '80 er iets minder kritiek was dan in Cuba.⁵⁰ De eenheidspartij geraakte zijn legitimiteit kwijt. Er kwamen aanhoudend rellen, die uitliepen op een uitzichtloze burgeroorlog. De economische crisis leidde in Mexico uiteindelijk tot de revolutionaire opstanden van de Zapatisten en het ERP en in Albanië halverwege de jaren negentig tot een burgeroorlog. In Venezuela werden in 1989 n.a.v. een bestorming van een groot warenhuis door een uitgehongerde menigte een duizendtal mensen neergeschoten. Regimes die met een ernstige economische ineenstorting geconfronteerd worden kunnen meestal maar het hoofd boven water houden door hun toevlucht te nemen tot militaire repressie zoals in Chili en Argentinië in de jaren '80.⁵¹ Statistisch gesproken was de revolutie m.a.w. gedoemd om uit elkaar te spatten. Maar de ineenstorting bleef uit, een politieke crisis eveneens. Meer zelfs, de Cubaanse overheid speelde zijn legitimiteit niet kwijt.⁵²

De verklaring waarom de revolutie in die uiterst moeilijke periode is overeind gebleven is complex. Volgens Fidel is morele kracht 'de reden waarom miljoenen Cubanen het land én de revolutie willen verdedigen'.⁵³ Een onafhankelijk onderzoek van een Britse inlichtingendienst gaat daar grotendeels in mee. Zij zien negen redenen waarom de Cubaanse revolutie overleefde en waarom de bevolking ondanks de zware economische achteruitgang in de jaren negentig de leiding is blijven steunen:

1. de vrij snelle economische recuperatie
2. de verregaande participatie in de besluitvorming
3. een onbestaande interne oppositie
4. stevig en stabiel leiderschap en vertrouwen in de leiding
5. internationale solidariteit
6. de sociale voordelen
7. de egalitaire aanpak van de crisis
8. het radicaal nationalisme
9. sterke revolutionaire waarden.⁵⁴

De laatste vijf zijn elk op zich een aspect van het ethisch gehalte dat we hierboven beschreven hebben. De sterke morele kracht en de diepe overtuiging zijn inderdaad een zeer belangrijke, zometert beslistende factoren voor de hardnekkige overleving van deze tropische revolutie. Het verklaart waarom het gros van de Cubanen bereid waren en zijn om in de moeilijkste omstandigheden de revolutie te blijven steunen, en waarom het eiland al een halve eeuw overeind blijft in één van de meest ongelijke conflicten uit de wereldgeschiedenis. "Het zou wijs zijn indien de huidige en toekomstige leiders van de VS zouden begrijpen dat David gegroed is. Hij is veranderd in een morele gigant die geen stenen werpt met zijn slinger, maar voorbeelden, boodschappen en ideeën, waar tegenover de grote Goliath van de financies, van de kolossale rijkdommen, de kernwapens, de meest gesofisticeerde technieken, een politieke wereldmacht die zich baseert op het egoïsme en de demagogie, de leugen en de hypocrisie, machteloos staat."⁵⁵

Noten

- 1 Respectievelijk Ramonet I., *Cien horas con Fidel*, Havana 2006, 3de uitgebreide druk, p. 142; *Discurso pronunciado por Fidel Castro Ruz* 15 maart 1978. De meeste redevoeringen van Fidel bevinden zich op <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos>. Indien dit het geval is vermelden we als referentie *Discurso*, gevolgd door de datum.
- 2 Marx K. & Engels F., *Het Manifest van de Communistische Partij*, in *Marxistische Studies* februari-maart 1998, 103-137 en 147-151, p. 124-5; http://www.marx.be/NL/ms_index.htm.
- 3 Eén van de meest fundamentele discussies in de Westerse filosofie betreft die tussen Kant en Hegel. Het gaat o.a. over het verband tussen *Sein* (het zijn, de realiteit) en *Sollen* (het behoren of hoe het zou moeten zijn, het ideale). Kant vertrekt van de ethische imperatief: het Sollen (een set van *tijdloze* ethische richtlijnen en criteria) geeft richting aan het Sein (de realiteit), daarop moeten we ons handelen afstemmen. Sein en Sollen zijn sterk van elkaar onderscheiden. Hegel kiest daarentegen voor een dialectisch en historisch verband tussen beide. De *historische realiteit* (Sein) bevat in zich een dynamiek (creëren en overwinnen van tegenstellingen) die uit zichzelf tendeert naar het ideale (Sollen) en doorheen het leerproces van de geschiedenis dit uiteindelijk ook bereikt. Marx was een leerling van Hegel en heeft die dialectiek 'vermaterialiseerd': Voor hem is de motor van de geschiedenis niet het leerproces op het vlak van de ideeën maar de klassenstrijd. De ideeën (het bewustzijn) zijn een weerspiegeling van de historische realiteit (het zijn). Omdat Hegel het onderscheid verwerpt tussen Sein (domein van de historische realiteit) en Sollen (domein van de ethiek) is er sowieso al veel minder aandacht voor het uitwerken van een expliciete ethiek. Bij Marx verdwijnt dit helemaal.
- 4 'We moeten hier altijd veronderstellen dat het betaalde loon economisch gesproken eerlijk is, d.w.z. bepaald door

- de algemene economische wetten. De tegenstellingen moeten hier uit de algemene verhoudingen zelf volgen, niet uit de afzetterij van de individuele kapitalisten.' Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. (Rohentwurf)*, Berlin 1974, p. 329, vn.
- 5 Karl Marx in het voorwoord van de tweede druk van *Das Kapital*: 'Voor Hegel is het denkproces, dat hij onder de naam van Idee zelfs tot een zelfstandig subject herleidt, de schepper van het werkelijke, welke slechts het uiterlijke verschijnsel van dit proces vormt. Daarentegen is bij mij het ideële niet anders dan het in het menselijke brein getransponeerde, vertaalde materiële.' Marx K., *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie*, De Haan 1978, p. xxii.
 - 6 Volgens Marx en Engels is de geschiedenis het product van de klassenstrijd en beantwoordt de evolutie van de geschiedenis aan een dialectisch schema: de geschiedenis is een paradoxaal proces waarin er vooruitgang of ontwikkeling plaatsvindt doorheen tegenstellingen (klassenstrijd). Een *these* roept een *antithese* op en dat leidt tot de opheffing van die tegenstelling in een *synthese*. Maar die synthese creëert na verloop van tijd een nieuwe tegenstelling (een nieuwe antithese) op een hoger niveau. Enzovoort. Marx haalde zijn dialectische methode bij Hegel, maar die paste die enkel toe op het ideële. Bij Marx gaat het over het materiële, vooral de klassenstrijd. In *De armoede van filosofie* verwerpt Marx het onderscheid tussen goed en kwaad, dat is niet dialectisch. 'De heer Proudhon heeft van Hegels dialectiek enkel de manier van spreken. Zijn eigen dialectische methode bestaat in het dogmatisch onderscheid tussen goed en slecht. ... Ook al heeft hij het voordeel boven Hegel, dat hij problemen aan de orde stelt, waarvan hij zich voorneemt ze op te lossen in het voordeel van de mensheid, hij heeft daarentegen het nadeel volledig onvruchtbaar te zijn om een nieuwe categorie in het leven te roepen door dialectische creatie. De dialectische beweging bestaat nu juist in het naast elkaar bestaan van beide tegenovergestelde kanten, hun tegenstrijdigheid en hun opgaan in een nieuwe categorie. Zodra men zichzelf alleen het probleem stelt de slechte kant uit te roeien, snijdt mende dialectische beweging stuk.' <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/poverty-philosophy/cho2.htm>.
 - 7 Marx K. & Engels F., *Het Manifest van de Communistische Partij*, p. 115.
 - 8 *Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (1877)*: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/cho7.htm>.
 - 9 De brief dateert van 4 november 1864. http://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/letters/64_11_04-abs.htm.
 - 10 Marx K. & Engels F., *Het Manifest van de Communistische Partij*, p. 115, 124-5.
 - 11 Engels in *Anti-Dühring*: 'Een werkelijke humane moraal, die boven de klassen staat, zal slechts mogelijk zijn als de maatschappij een niveau bereikt heeft, waar men niet alleen de klassentegenstellingen overwonnen heeft, maar die in de praktijk van het leven vergeten is.' *op. cit.*
 - 12 'Bestaat er zoiets als een communistische ethiek? Bestaat er zoiets als communistische moraal? Natuurlijk bestaat dat. Vaak werd gesuggereerd dat we geen eigen ethiek hadden, heel vaak beschuldigde de burgerij ons, communisten ervan elke moraliteit te verwerpen. Dat is een methode om verwarring te zaaien rond de kwestie, om zand te gooien in de ogen van de arbeiders en boeren.' Lenin, *The Tasks of the Youth Leagues*, <http://www2.cddc.vt.edu/marxists/archive/lenin/works/1920/oct/02.htm>.
 - 13 Lenin, *The Tasks of the Youth Leagues*.
 - 14 Dat was het geval bij de Chinese en Vietnamese revolutie. Zie Dethier J., e.a., *Revolutionaire moraal*, Brussel 1983.
 - 15 Academie der Wetenschappen van de U.S.S.R., Economisch instituut, *Leerboek politieke economie. Deel 1*, Berchem s.d.
 - 16 Zie o.a. Sotolongo P., *Ernesto Che Guevara. Ethics and aesthetics of an existence*, Havana 2002, p. 21v.
 - 17 Een voorbeeld: als de mens puur biologisch wordt opgevat, d.w.z. als een wezen dat enkel gedreven wordt door natuurlijke behoeften, dan is er van vrije wil of vrijheid van handelen geen sprake meer, en dus niet ook niet van ethiek.
 - 18 Over de rol van ethiek binnen het marxisme zijn bibliotheken volgeschreven. Zie bijvoorbeeld Callinicos A. (ed.), *Marxist Theory*, Oxford 1990; Lukes S., *Marxism and Morality*, Oxford 1985; Callinicos A., *Making History*, Cambridge 1987; Sandkühler H. & de la Vega R. (ed.), *Marxismus und Ethik*, Frankfurt a/M 1974.
 - 19 *Granma* 31 januari 1997, p. 3.
 - 20 Betto F., *Fidel y la religión*, Havana 1994, p. 140.
 - 21 Geciteerd in Isidró del Valle A. (ed.), *Antes del Moncada*, Havana 2001, p. 112.
 - 22 Uittreksel uit een pamflet dat Fidel uitdeelde op 16 maart 1952, zes dagen na de staatsgreep van Batista. Het was gericht tegen de kopstukken van zijn eigen partij: de Ortodoxen. De tekst verscheen in *El Acusador* op 16 augustus onder de schuilnaam Alejandro. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/2007/esp/fz50807e.html>
 - 23 *Discurso*, 9 augustus 2000.
 - 24 *Discurso*, 17 november 2005.
 - 25 *Discurso*, 9 augustus 2000.
 - 26 Suárez Pérez E. & Caner Román A. (ed.), *De cinco palmas a La Habana*, Havana 1998, p. 221.
 - 27 *Discurso*, 9 augustus 2000.
 - 28 Ramonet I., *op. cit.*, p. 140.
 - 29 *Discurso*, 18 oktober 1967.
 - 30 *Discurso*, 8 januari 1989.
 - 31 *Discurso*, 2 september 2002.
 - 32 Voor een korte bespreking van het begrip 'de nieuwe mens', zie Vandepitte M., *Che anders bekeken*.
 - 33 Guerra D., Concepción M. & Hernández A., (ed.), *José Martí en el ideario de Fidel Castro*, Havana 2004, p. 86-7.
 - 34 Guevara E., *Obras Escogidas 1957-1967. Tomo 1 & 2*, Havana 1970, p. 494.
 - 35 Uittreksel uit een pamflet dat Fidel schreef enkele uren na de staatsgreep in 1952. Het verscheen enkele maanden later in *El Acusador*, 16 augustus 1952; Castro F., '¡Revolución no, zarpazo!', in Castro F., *Selección de documentos, entrevistas y artículos (1952-1956)*, 1-3, p. 2.
 - 36 *Discurso*, 2 december 2001.
 - 37 Bijvoorbeeld Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. (Rohentwurf)*, p. 77.
 - 38 In zijn afscheidsbrief aan zijn ouders in 1956 schrijft hij: 'Andermaal voel ik onder mijn sporen de ribben van Rocinante.' Guevara, E., *op. cit.*, p. 693. Rocinante is het paard van Don Quichote.
 - 39 Jayatilleka D., *Fidel's Ethics of Violence. The Moral Dimension of the Political Thought of Fidel Castro*, Londen 2007, p. 180.
 - 40 *Discurso*, 16 februari 1959.
 - 41 *Discurso*, 1 januari 1979.
 - 42 Borge T., *Un grano de maíz*, Havana 1992, p. 226.
 - 43 International News Safety Institute, *Killing the messenger*, Brussel, maart 2007, p. 60-1; www.newssafety.com. Het International News Safety Institute is een onafhankelijk instituut gevestigd in Brussel. In Europa telde respectievelijk Duitsland 6, Spanje 5, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Frankrijk, Italië, Cyprus, Kroatië en Roemenië 2 vermoorde journalisten in die periode.
 - 44 Gott R., *Cuba. A New History*, New Haven 2004, p. 298-9.
 - 45 Geciteerd in Jayatilleka D., *op. cit.*, p. 124.
 - 46 Cfr. Jayatilleka D., *op. cit.*, p. 6.
 - 47 *Discurso*, 7 november 1993.
 - 48 *Discurso*, 26 juli 1989.
 - 49 Borge T., *op. cit.*, p. 226.
 - 50 Taibouni A., 'Réformes économiques et ajustement structurel en Algérie', in *Alternatives Sud* 1995(3), 81-131.
 - 51 Anderson P. 'Geschiedenis en lessen van het neoliberalisme' in *Kering* juni-juli 1997, 13-22, p. 19-20. Ter vergelijking, in Chili en Argentinië was er een importverlies van 50% t.o.v. 75% in Cuba. Zie Vandepitte M., *De gok van Fidel*, hoofdstuk 2.
 - 52 Zie 3.6. van dit boek.
 - 53 Geciteerd in Jayatilleka D., *op. cit.*, p. 149.
 - 54 Kapcia A., 'Cuba After The Crisis. Revolutionising the Revolution', in *Conflict Studies* april 1996. Zie Vandepitte M., *De gok van Fidel*, hoofdstuk 2. *Conflict Studies* is een Britse inlichtingendienst die adviseert aan het bedrijfsleven in Groot-Brittannië.
 - 55 *Discurso*, 1 mei 2000.